

Ferenczi László

ARANY JÁNOS, A MORALISTA*

„Nos vertus ne sont le plus souvent que des vices déguisés” — tanította La Rochefoucauld, aki aztán néhány száz aforizmában bővítette, hitelesítette az ítéletét. Ez az ítélet méltán állhatna Az elveszett alkotmány fölött mottóként, de minden Aranyról szóló, előítéletől mentes, tárgyilagos, ugyanakkor az íróval és a művével szemben egyszerre alázattal és őszinteséggel megírt esszé vagy tanulmány előtt is. Nem félünk leírni, hogy véleményünk szerint a *Tolditól* kezdve Arany János erényei álcázott bűnök, amelyek egy hatalmas igényű és méretű, de alapjaiban elhibázott koncepció következményei, és az *Ószikék*, amelyet Babits és Kosztolányi joggal nevezett dekadensnek, a vállalkozás reménytelenségének és torzóban maradásának a beismérése.

1.

Ijúkorában egy csodagyermek mohósága, türelmetlensége és igénye jellemezte; tízéves koráról írta: „már nem tartottam nagyobb embert, mint a könyv- főleg versíró — meg is próbáltam a rímélet.” De hogy a tudat biztos ítéletével is rendelkezett, elég legyen arra az „eretnek” tényre utalni, hogy 1836-ban, tizenkilencéves korában a Bánk bánt a Stibor vajda fölé helyezte. (Az Aeneis néhány énekének fordítása már mögötte volt.) Egy óriás erőfeszítéseit látjuk, aki a rendeltetés hitével elelve kereste, mi a rendeltetés. Sokáig nem tudta, hogy mi a műfaja. Szobrász akart lenni Debrecenben Ferenczy mellett, majd színész lett. A költészethez, kiindulási pontjához, csak nagysokára talált vissza, hazatérése után.

Jóllehet sohasem szakított a szülői házzal, megtérésében van valami tékozló-fiúszerűség. Álmaid kívánta megvalósítani kisvárosi, sőt falusi környezetben. Az álom pedig művésznek lenni, önmagát minél tökéletesebben megismerni, kifejezni. Ennek konkrét tartalma azonban egyelőre hiányzott. Adva a kimondás türelmetlen vágya, de még nem adatott a kimondandó. Ismételjük meg mint nagyon lényegeset, a műfaját sem ismerte sokáig, kereste a neki megfelelő megnyilatkozási formát. A színészet ebből a szempontból már kompromisszum volt. Türelmetlenségében lemondott az aktív teremtés érlelődési idejéről, és interpretált. Mert a színészet végső soron csak interpretálás. És hirtelen hazaszökött . . .

Keresései önmagában játszódtak le, és a művészet független, minden mástól elvonatkoztatott szubstanciaként állott előtte. A színészet nyomorúsága, de még ennek előtte a kimondandó nem találása meghökkentette, elcsüggesztette. Gyulaihoz írott önéletrajzi levele alapján jogunk van föltételezni, hogy az alkotás problématikája egészen fiatal kora óta foglalkoztatta. Hosszú éveken át hiába keresni, mégha ez a második tíz év előtt is történik, gondolkodóba ejti az embert. Hátha félreismerte magát, hátha másra született. Arany kételkedni kezdett magában, és aki eddig csak önmagának tartozott hűséggel és kötelezettséggel — észrevelt másokat is, alázattal és büntudattal. „Az öntudat kígyói, szegény apám sanyarú nyugtalansága martak éjjel-nappal”. És hogy nem játék a szavakkal, miszerint önmagában való csálódottsága okozta a hazatérését, hivatkozunk az ezt követő korszakra tett megjegyzéseire. (Az 1836—40. közötti időszakról van szó.) „Ez idő alatt nem szüntem meg folytatni olvasmányaimat, de inkább csak szórakozásból, mint ábrándos céljaimat létesítendő, melyeket ha nem mondtam le végkép, nem volt reményem őket valaha elérni”. Ami a levél összefüggésébe behelyezve azt jelenti, hogy hazatérése előtt annál inkább voltak reményei, és a reményvesztés és a hazatérés között — kiegészítve természetesen a szülei iránt érzett lelkiismeretfurdalással — ok és okozati viszony áll fenn. Házassága aztán a reményvesztés logikus következménye: amit még erősít a kudarc büntudata: „föltettem magamban, nem olvasni többet, hanem élni hivatalomnak, családomnak, lenni közönséges ember, mint más.

* A szerkesztőség a fiatal kutató cikkét érdekes szempontjaira való tekintettel közli, számítva az Arany-kutatók hozzászólására.

Fölöttébb bizonytalan álmainak követése helyett a „lenni közönséges ember, mint más” elve Arany számára, aki ifjúkoráról úgy nyilatkozott, hogy a költőt tartotta a legnagyobb embernek, és maga is az akart lenni, azt jelenti, hogy még mielőtt bármi jelentőset is alkotott volna, hosszú öngyilkolási folyamatot kezdett el. Tudunk arról, hogy költőt bottal évekre sikerült megfojtani; arról is, hogy valaki első remekművei után hűszévig elhallgatott; arról is, hogy valaki, mert gyors sikerei voltak, éveig nem mert verset írni, mert félt, hogy „becsücsülhet a jámbor költők kollégiumába” — de hogy valaki az ifjúkor lázas szenvedélyei után még az olvasásról is lemondjon, és végül mégis kiderüljön róla, hogy költő — Arany az egyetlen precedens. Az öngyilkosság folyamata, amikor a költőt már nem lehetett elfojtani, az aranyi költészetben a személytelenség eszméjéhez vezetett. És ezzel egy furcsa, paradox helyzethez jutottunk el, amit a Toldival, a Csaba-trilógiával, de az aranyi oeuvre nagy részével kapcsolatban is el lehet mondani.

Magyarországon a Habsburg elnyomás közelebb hozta az osztályokat, de csak közelebb. Az először Kölcsey és Wesselényi által meghirdetett érdekegyesítés gondolata a negyvenes évek második felében, és különösen 1848-ban a megvalósulás illúzióját kelthette. Gazdasági és társadalmi lehetősége abból adódott, hogy nálunk a nemesség volt hivatott megvívni a polgári forradalmat. Az osztálybéke illúziója megtéveszti Aranyt. Egy 1847-ben írott Petőfihez címzett levelében ugyan határozottan kijelentette, hogy őt Dózsa alakja is mint eposzshöz alakja foglalkoztatta, és hogy Dózsa harca az „elnyomottaké az elnyomók ellen”, néhány sorral alább a következő érthetetlenül naiv dolgokat írta: „Ha én valaha népies eposz írására vetném a fejemet: a fejedelmek sorából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverfoghatónak, . . . a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Festenék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, mikép szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint a csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérre soha nem fajulhatott; ma napig is daczol a zsarnoksággal, azért durva, makacs, megigázhatatlan; de azért merész őszinte és tisztá is. S e nemes vér minthogy az e g y i g a z ú r előtt szolgálilag csúszkálni nem tudá, szolgává kényszerítettett; ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyűgött idegen népe közül s z o l g á k, s ezek lőnek urakká . . . Egy ilyen eposzt remélem, vérré tanulna a nép . . . a nemesi rend (talán) elszégyelné magát, átvenné a néptől, mint most a népdalokat s lenne költészet nem csak az „írástudók és farizeusok”, hanem a n e m z e t költészete.”

Ezekben a sorokban, ha áttételesen is, de befoglaltatik az aranyi *Arx Poetica*, amely a *Tolditól* kezdve dominál, és lényegét tekintve csak az *Őszikék* idején szenved változást. (A *nagyidai cigányok*, az ötvenes évek elejének lírája, és a *Bolond Istók* első éneke csak részben tér el ettől a felfogástól.) A fenti idézetből kiderül, hogy a magyar tulajdonképpen szabad nemzet, a szolgágnak, minden bajnak az idegenek az okai; neveléssel, erkölcsi síkon történő figyelemzavarral remény van arra, hogy a nemzet homogén legyen, amit Arany azonnal előlegez, sőt a valóságnak fogad el, mint már 1846-ban a *Toldiban* is. Arany tehát az általa homogénnek feltüntetett nemzet személytelen éneke akart lenni, valahogy úgy, ahogy a kortársak Homéroszt látták.¹ A társadalmi illúzió kitűnő talajra, sőt felerősítőre talált az aranyi lélekben, ahol pszichológiailag az „én” minél tökéletesebb elfojtása, háttérbeszorítása volt folyamatban; így magyarítható a személytelenség tiszteltre méltó igénye, amely az „esetleges”-t kiküszöbölni és a „törvény”-eket megtalálni volt hivatott. De mivel nem volt homogén nemzet, hanem ellentétes (még ha pillanatnyilag azonos részletcélért küzdő) osztályok és pártok voltak, a személytelenség igénye individualizmushoz, merő önkényességhez vezetett. A társadalmi illúzió végleges bukása a hetvenes években rádöbbenő Aranyt a homogén-nemzetkoncepció irodalmi bukására is, ennek beismerése a csodálatos *Őszikék*.² A nemzet költője pedig Petőfi lehetett, a nép költője, aki a történelmi mozgóterőt hordozó plebejus tömeget képviselte. Térjünk azonban vissza a negyvenes évek elejének Aranyához.

¹ A homéroszi személytelenség lehetősége a patriarchális társadalom volt. Osztályellentétek (ha egyáltalán osztályokról beszélhetünk) nem voltak.

² Pulszky Ferencnek az 1880-as években írt újságcikkei a 48-as nemzeti egység felbomlását panaszzalják. Pulszky arról ír, hogy a kiegyezés után a nemesség nemzettudata osztálytudattá szűkült — a gentry megjelenése és tudatosodása jelzi ezt a folyamatot. (A cikkek válogatott gyűjteménye: PULSKY FERENC: Publicisztikai írások, Győr, 1887.) Hogy a homogén-nemzet-felfogás csak illúzió volt, hivatkozunk az 1848. tavaszán és nyarán lejátsszódott parasztmozgalomra és a pesti céhmunkások megmozdulásaira. Eötvös regényei, Petőfi versei, Táncsics írásai a forradalom előtti években, ill. a forradalom idején szintén az illúzió tényét igazolják.

1842-től kezdve vagy két éven át Szilágyi István a katalizátor szerepét töltötte be Arany János mellett. Katalizátor, mert elősegítette azt a folyamatot, amely előbb-utóbb magától is végbement volna, amelynek eredményeként Aranyból kitört a költő. Szilágyi hallatlan érdeme, hogy ösztönzésére Arany lefordította a Philokteteszt, majd közvetett hatására a János királyt, olyan műveket, amelyek a fordítót igen-igen próbára teszik, és ha valóban igényes munkát akar végezni, arra kényszerítik, hogy elmélyülten foglalkozzék a nyelv, a forma problémáival. Meggyőződésünk, hogy Arany a már *Az elveszett alkotmányban* jelentkező nagy formakészségét és biztonságát ezeknek a fordításoknak köszönheti. Szilágyi hatását mi mégis inkább negatívnak tartjuk. Nem kételkedhetünk ugyanis abban, hogy Aranyból nélküle is „kitört” volna a költő, és Szilágyinak ezekben a pillanatokban nagy szerepe volt az aranyi „én” háttérbe szorulásában és abban, hogy igényessége és önkontrollja inkább a külvilág, mint a saját lelkiismeretének hangjára kezdett hallgatni. Úgy tűnik, hogy Szilágyi „bábáskodása” közben Arany önbizalmát vesztí, meginog, ettől kezdve szüksége van támaszra, aki helyette ítélt; igazán nagy művei csak szerencsés véletlennek köszönhetik, ha nem is létüket, de megmaradásukat, és olykor, szinte akarata ellenére, született a remekmű. Elég legyen hivatkozni Aranyra arra a megjegyzésére, hogy elégette volna *Az elveszett alkotmányt*, ha Szilágyi továbbra is Szalontán marad, sőt — jóval később — a *Bolond Istók* első énekét is azért nem folytatta évtizedekig, mert kedvezőtlen volt a visszhangja. Arany csak élete végén mer majd önmagának írni, amikor nem tudta már elviselni a ráerőszakolt szerepet, amelynek első „rendezője” Szilágyi volt. Mindezekhez hozzá kell még tennünk, hogy a nagy nyelvi bravúrnak és biztonságnak van egy másik oldala is. Már Gulyás Pál megkockáztatta, hogy Arany nyelvi befejezettsége valami belső gyengeséget takar. Mi a következőkkel véljük alátámasztani Gulyás megjegyzését. A *Tolditól*, de különösen a Világos után írt művektől kezdve egészen az *Őszikékig*, amikor Arany homogén hűségkonceptiója már nem képes összefogni a művet, súlyos törést érzünk a nyelv és a gondolat között. A nyelv, különösen a *Toldi szerelmében* és a Csaba-mondakör írásaiban, annyira analizálja a gondolatot, hogy külön fut a nyelv és külön a gondolat. Egy-egy epikai művében, sőt rövid lírai versében is, mintha variánsokkal dolgozna. A variánsok, a premisszák nagy tömege elhomályosítja az ítéletet. Az olyan matematikushoz hasonlít, aki minden a legapróbb műveleti egységet is külön-külön végez el, jóllehet ez szükségtelen, mert egy mozdulattal több részműveletet el tudna végezni. Jellemző módon ezekkel a túlzásokkal *Az elveszett alkotmányban* és az *Őszikékben* nem találkoznak, ami másutt néha hideg bravúr és technika, ezekben teljes vitalitásában jelentkezett.

3.

„1845. nyarán a megyei élet kicsapongásai, melyek szemem előtt folytak, némi szatirikus hangulatot gerjesztének bennem, és megkezdém, minden előleges terv nélkül, írni *Az elveszett alkotmányt*. A darab eredetileg, nem volt a nagyközönség elibe szánva, csak magán időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem bosszúfogomat, mire más terem nem igen vala, nem tartozván a kiváltságos osztályhoz.” Ez az idézet nagyon lényeges, és szembeállítandó Arany Jánosnak más műveit kísérő megjegyzéseivel. Arany hangsúlyozza; hogy eredetileg magának írta a művet. Itt találkozott először a költő kimondási vágya magával a kimondandóval, és egyben az a műve, amelyben legszerencsésebben valósult meg a költő és az ember egysége. Figyelemre méltó az idézet ama része is, hogy „minden előleges terv nélkül” kezdte írni *Az elveszett alkotmányt*, és ez magyarázza majd a hetedik énekben bekövetkező váratlan fordulatot, amely már a *Toldi* felé mutat.

Az elveszett alkotmány — mint a fenti idézet is igazolja — alkalmi költészet, a szó goethei értelmében, ami természetesen nem zárja ki, hanem egyenesen megköveteli a tudatosságot. A költő hite és feladata egységben van. A *Tolditól* kezdve azonban ez az egység kétséges. Az alig egy évvel később írt *Toldi* ugyanis, Toldi György minden aljassága ellenére, *Az elveszett alkotmányhoz* képest idillikus mű. *Az elveszett alkotmány* a legkegyetlenebb, a legélesebb s legáltalánosabb magyar társadalomkritika. Komor, levegőtlen mű, nincs „jövő” — hirdeti. A baloldalt, a jobboldalt, az ingadozókat egyforma kérlelhettelen élességgel ostorozza. A nihilizmust súrolja, a kegyetlen kritika ugyanis önmagába tér vissza, mert nem kapcsolódik a radikalizmussal. A radikalizmus, ha jól értjük a fogalmat, valamely osztály vagy réteg álláspontjáról kifejezett társadalomkritikát jelent, elválaszthatatlanul összefonódva a jövőbe vetett hittel és ennek a hitnek a gyakorlatban való megvalósítási törekvésével. Hogy egy példával szemléltessük: Petőfi versben üdvözölte a Védegyeletet, mint boldog jövőnk biztos zálogát, Arany piszkos üzletemberek aljas játéknak tartotta, akik így kívánnak meggazdagodni. Arany nem hitt a jövőben (legalább is társadalmi síkon nem), műve a jövőtlenség tragédiája. Nem meggyőző az az állítás, miszerint műve megírásakor a népben, a jobbágyágban hitt volna. Közvetett bizo-

nyíték erre, hogy *Az elveszett alkotmányt* először csak önmagának írta, abban pedig semmi cenzúra nem akadályozhatta volna meg, hogy a maga számára a parasztságot megszólaltassa. Közvetlen bizonyítékul pedig az *Egy egyszerű beszélykére* hivatkozunk. Arany ebben az elbeszélésében kedvezőtlenül ír a népről, burjánzó erkölcs telenséget látott és látatott.

Az elveszett alkotmány mitikus keretbe foglalt, szatirikus-paródikus elemek felhasználásával megírt tragikus társadalomkritika. A *helység kalapácsa*, Petőfi műve, lényegét tekintve stílusparódia, még akkor is, ha némileg túllendül azon. *Az elveszett alkotmány* viszont csak látszatra az. Arany műve a versmérték, a nyelv, a gondolat között késehegyen egyensúlyozik — sikerrel, a költőnek sikerült a versforma, a nyelv és a gondolat szintézisét megvalósítania. Már a görögök észrevették, hogy a hexameter fennkölt formája, éppen az ellentéte miatt, kiváltképpen alkalmas szatirikus elemek hordozására. A magyar költészetben ezt a vívmányt Fazekas alkalmazta elsőként. Arany azonban ezt különös módon fejlesztette tovább. Adva egy ünnepélyes versmérték, amit egy vad, szeszélyes, szatirikus nyelv tölt ki mitikus apparátussal, és mindez alkalmul szolgál arra, hogy a költő tragikus mondanivalóját kifejezze. Arany nyelve szeszélyes, és nagyon sokszor látszólag ötletszerű. Néha az olvasónak az a benyomása, hogy kommentárjai, megjegyzései töltelékörök, amit a versmérték szabályossága követel meg. Végül azonban mindig kiderül, hogy a látszólagos sutaság, az oda-nem-illés az ironia felfokozásának kedvéért történik.³ Mitikus keretben éles szatírával, amely a keretre és a társadalomra is vonatkozik egyszerre, egyáltalán nem mitikus, de tragikus mondanivalót fejez ki. *Az elveszett alkotmány* egész „rendszere” az utolsó énekben az ERÉLY és a LELKESÉDES megjelenésekor átalakulást szenved, a versmérték, a nyelv, komoly és ünnepélyes, a valóságból és nem a mítoszból fakadó lesz — de a mű megoldása mégis mitikus, a problémák a morál hirdetésével „oldódnak meg”. Deus ex machina: megszólal az erkölcs, ami csak a keretből, de semmiesetre sem a meséből következik. Miért ez az igen problémátikus és illogikus megoldás?

Említettük, hogy Arany kezdetben magának írta *Az elveszett alkotmányt*. Közben megtudta, hogy a Kisfaludy-társaság vígeposz pályázatot hirdetett — gyorsan befejezte tehát. A mű megoldására természetesen befolyással volt, hogy többé nem csupán az alkotónak, hanem a nagyközönségnek szól, és hogy a költőjét „csiklandta” a 25 arany. Ha Arany következetesen végigviszi a gondolatait, akkor nihilt kellett volna prédikálnia . . . A költő számára pedig a konklúzió örület (esetleg öngyilkosság), cinizmus vagy . . . Arany a harmadik utat választotta, amit jobb szó híján mítosznak nevezhetünk.⁴ A mítosz épületének beboltozása lesz majd a *Toldi*.

Az ifjú Arany úgy érezte, hogy csak önmagának tartozik hűséggel és kötelezettséggel. A vándorszínészetből való hazaszökése és különösen házassága után ezt hátrébe szorította — énje elfojtásával — a hűség és kötelezettség a család iránt („lenni közönséges ember, mint más”). Amikor mégis kitört belőle a művész — a költő ábrándjainak, elképzeléseinek objektivizálódása folytán —, egy harmadik hűség vagy kötelezettség lépett előtérbe: hűség a közönség, a nemzet iránt. Ettől kezdve Arany állandóan ingadozott a hármas hűség, a hármas kötelezettség között, és *Az elveszett alkotmányt*, mivel a nyilvánosságnak szólt, úgy kellett befejeznie, hogy mindháromat kielégítse. (Ne feledjük, hogy a 25 aranyra is elsősorban a családja miatt volt szükség!) Ilyen megoldás viszont csak morális sikon kínálkozott Arany számára.

Ezek a vívódások, amelyeket az ifjúkori kudarcok büntudata még erősített, meghatározták Arany gondolkodásának alapkategóriáját. Ő morális kategóriákban gondolkodott; társadalmi kategóriákban nem is gondolkozhatott az, akinek teljesen sajátja lett a homogén nemzetfelfogás. *Az elveszett alkotmány* megírásakor Arany nem gondolt társadalmi reformra, hogy forradalomról ne is beszéljünk. Elsősorban nem a társadalmi forma, hanem a forma módja ellen volt kifogása. Az ő elutasítása nem társadalmi, hanem morális elutasítás, jóllehet az utóbbi ha következetes, mint ahogy *Az elveszett alkotmány* esetében az, éles társadalmi kritikát eredményez. *Az elveszett alkotmány* a nemesi morál elutasítása anélkül, hogy a nemesség elutasítása lenne. Hadd hivatkozzunk még egyszer az *Egy egyszerű beszélykére*. Ez az erkölcsi problémát tárgyaló kis mű a tanítoméséknek a tanulságot levonó utolsó bölcs mondatával végződik: „s ne jutott volna-e eszembe, hogy egy szem könnyelműen elejtett vétekemag a vétek egész csalánnemzedékét termi meg?” Ebben a paraszttárgyú elbeszélésében társadalmi problémáról szó sincs. Morális probléma — felfokozott és a nemességre vonatkoztatott értelmében — *Az elveszett alkotmány* is. Ebből kellett következnie a megoldásnak is.

³ Pl. „Hadd ballagjanak ők; nincs semmi közöm velők. Itt jó —
— Tudnillik, képzeld kegyes olvasnok, hogy ahol jó —
(Ugy hiszem e nok-ot meg fogja bocsátani Nagy Ignác, —
Kényszerítő szükség toldotta ki versemet ezzel)
Egy . . . tudom én mi?”

⁴ A mítosz szót itt és a továbbiakban nem eredeti értelmében használom. Illúzió (és nem a valóságon) alapuló „megszerkesztett harmóniát”, értek alatta, amely teljes, részleteiben is kiépített világgéppel bír, mint pl. a *Toldi* és a *Csaba-mondák* esetében.

A költő, aki morális „ferdeségeket” lát a parasztságnál és a nemességnél egyaránt és minden baj okainak az idegeneket tekinti — miközben a közhangulatban egyre erősödik az érdekegyesítés gondolata —, morális imperatívusszal kíván segíteni a problémákon. Az ERÉLY és a LELKESEDÉS ennek a morális imperatívusznak a hordozója. S ez nyeri el teljes értelmét a *Toldiban*, amikor egyszerre válik parancsá és a parancs teljesülésévé: légy Toldi Miklóssá, halljuk, de azt is, hogy már Toldi Miklós vagy. A *Toldi* idején már az aranyi Ars Poetica ismert tétele uralkodik: „ne a valót, hanem annak égi mását”. Az *elveszett alkotmány* befejezése az ERÉLY és a LELKESEDÉS megjelenésével „rálépés” az illúzióra, amely a későbbiek folyamán egész mítosszá terebélyesedik, és amely az adott pillanatban a tragikus szemléletű *Az elveszett alkotmány*nak a katharxis lehetőségét úgy képes nyújtani, hogy a kortárs olvasó a jövő reménységét olvashassa ki belőle.

4.

Gyulaihoz írt önéletrajzi levelében így nyilatkozott a Toldiról: „úgy véltem, hogy már most megállapodnom nem lehet (ti. *Az elveszett alkotmány* után) s 1846-ra népies költői beszély lévén feladva, még az év nyarán megírtam a *Toldit*.” Arany, aki mindig nagyon pontosan fogalmazott, nem véletlen, hogy a „feladva” szót használja. Azt jelenti, hogy *Az elveszett alkotmány* nyúl szemben, amelyet bosszúságának „kiöntésére” írt, itt készenkapott „külső feladat határozta meg mondanivalóját. Mit jelent az, hogy „készenkapott, külső feladat?”

A *Toldiban* győzedelmeskedik az aranyi intellektus. A népi származású, a szinte paraszti sorban élő, magáramaradt Arany már a *Toldival* igazi poeta doctus-szá válik.

A Szilágyival 1845—47 között folytatott levelezés Arany vívódásának, keresésének megdöbbentő tárházát adja. Homérosz, Sophoklesz és Shakespeare vissza-visszatérő motívumai ennek a levelezésnek. Kortárs költők után — mint Szilágyinak írta — mindig visszatért Arany a görögökhöz. *Az elveszett alkotmány* előtt a Philoktetesz⁵ fordította, az egyén és a közösség összeütközésének nagy erkölcsi drámáját. Olyan költő tehát, aki még a tulajdonképpeni pályakezdet előtt nagy görög hatásra esett át. A görög élmény számára figyelmeztetés a klasszicizmusra, az erkölcsi tisztaságra és harmóniára. És a költői tudatosságra és a költő felelősségére.

A tehetetlenség légkörébe született bele Arany. Öreg szülők gyermeke, akik visszamenőleg sok-sok nemzedéken át hiába küzdenek nemességük érvényesítéséért. Az ő fiatalkora pedig vad ábrándozásoknak és súlyos bukásoknak, egy óriás tehetetlenségének az éveit. És mikor megírta *Az elveszett alkotmányt*, adódott a megoldás problémája. 1860-ban Hebbel ürügyén leírja majd, hogy a költő ne válasszon olyan problémát, társadalmi problémát, amit nem tud megoldani. Nem állítjuk, hogy már 1845-ben vagy 46-ban is így vélekedett, de hogy ösztönösen hajlott e gondolat felé, az nagyon valószínű. Már *Az elveszett alkotmányt* is mitikusan fejezte be, a Dózsa-tervről lemondott, és ettől kezdve társadalmi problémákkal érdemben nem foglalkozott.

Mit jelent ez a *Toldi* esetében? Elfordulást a megoldhatatlan problémáktól — a megoldhatók irányában. Az érdekegyesítés és a népiesség a köztudatban van, a Kiskaludytársaság pályázata alkalom harmónikus, az egész nemzetre érvényes morális célzatú elbeszélés elmondására, és a költészetet alkalmasnak tartja arra, hogy segítse a nemzeti feladatok megoldását. És mivel Arany úgy látja, hogy minden bajnak az idegenek az okai, a *Toldi* a pártok felett álló nemzet ideáljának a kifejezése, de ugyanakkor az Ideál valóságra válásának is. (1847-ben, Szász Károlyhoz írt leveléből tudjuk, hogy szerinte Petőfi is átmenetnek tekintette a népiességet a nemzetihez.)

A görögöktől nemcsak a Végzet tiszteletét tanulhatta meg, hanem azt az illúziót is, hogy létezhetnek olyan abszolút törvények, amelyek egy nemzet egészére érvényesek. S a *Tolditól* kezdve Arany ezeket a törvényeket keresi. Mindez morális sikon játszódik le: az örök magyar típusát akarja megragadni, amely fölötté áll a pillanatnyi politikai eseményeknek. „Mitológiát kell teremteni” — írta 1847-ben Tompának, és miként azt a Petőfinek írott már idézett levelében is tette, sejteti, hogy már a Csaba koncepciónak megfelelő elképzelés foglalkoztatta. Elképzeléseinek egyszerűségét egyetlen kétségbevonni, de a megvalósításban passzivitása megakadályozta. Az a passzivitás és félelem, amely visszatartotta attól, hogy a napi politikai és társadalmi kérdésekkel foglalkozzék. Lukács György szerint ugyan Aranyt nem elégtette ki a *Toldi* megoldása, és ezért írta meg a *Toldi estéjét*, ez azonban nem valószínű. Toldi Miklós tragikumát az idegenek okozta meg, a király és Toldi megbékélése pedig nem gesztus Arany részéről, hanem egyenes következménye homogén nemzetfelfogásának. Ha a nemzet egységén rés is támad, az az idegen befolyás következménye, de ha két magyar személyesen összekerül, akkor megtörténik a kibékülés. (Lásd Buda és Étele megbékülésének analógiáját.)

⁵ A Philoktetesz *Az elveszett alkotmány* és a *Toldi* között is állandóan foglalkoztatta.

Illyés Gyula helyesen hangsúlyozza, hogy Aranyt még Petőfi sem tudta felszabadítani, és hogy nem meggyőződésből, hanem baráti lekötelezettségből követte Petőfit a barrikádokra, nem a saját hitéért, de Petőfi hitéért.

Ezek a megállapítások logikusan kapcsolódnak az elmondottakhoz.

A mítoszba hajló Arany, aki morális kategóriákban gondolkodik, aki általános törvényeket kíván megragadni, aki tehetetlennek érzi magát és a népet a cselekvésre (ne feledjük, hogy a törvények megragadási kísérletének ez az oka), aki nem hisz a társadalmi problémák megoldhatóságában, az nem érezheti magát otthon a barrikádokon. Petőfi robbanékonyasága, végsőkéig menő bátorsága az ifjú Arany álmait testesíti meg. Azért lehetett lelkének jobbfele, mert kiemelte őt végtelen magányából. Szilágyihoz intézett legtöbb levelében a reménytelen szalontai helyzetről beszél. Még a *Toldi* után is azt írja neki, hogy szeretné, ha művét mindenütt olvasnák, csak Szalontán nem. Petőfi a mélyből emelte magához, ezért követte hitetlenül is, „baráti lekötelezettségből”. Ezért úgy véljük, hogy nem a 48-as és a Világos utáni Arany közötti különbség a probléma, hanem *Az elveszett alkotmány* és a *Toldi* írója között. A *Toldi*val a „kész” Arany áll előttünk, aki az *Őszikék*ig jelentősen nem változik. János vitéz és Toldi Miklós, a nép és a nemzet hőisének ellentéte továbbra is érvényben marad, s Etele, Szondi, Hunyadi János mind Toldi Miklós törvényes leszármazottjai, miközben Arany elkerüli Magyarország évezredes történetének egyik fociját: a nép és a nemzet ellentétét. 1867 után, de különösen a hetvenes évek második felében kiderült, hogy a birtokosnemesség nem egy a nemzettel, és a nép nem egy a birtokosnemességgel — megszólaltak az *Őszikék*, az önvizsgálat megdőböntő és megrázó költeményei, amelyek a nagyszerű és nagyigényű torzók után, hosszas tévút és eltévedés után, a költő életművének egységét és emberi hitelét biztosítják.